

घाटंजी तालुक्याअंतर्गत येणाऱ्या ग्रामपंचायतीमध्ये स्वच्छ भारत अभियानाअंतर्गत
राबविल्या जाणाऱ्या विविध उपक्रमांचे अध्ययन - एक सर्वेक्षण

प्रा. प्रिती त्र्यंबकराव तोटावार,

शिवरामजी मोघे आर्ट, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,

पांढरकवडा,

जि. यवतमाळ (महाराष्ट्र) - ४४५३०२.

प्रास्ताविक :

मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. त्याचा विकास समाजात होतो. उत्तम समाज हा तेव्हाच निर्माण होऊ शकतो जेव्हा समुदायातील व्यक्ती आरोग्यसंपन्न असतील. निरोगी जीवन किंवा निरोगी लोक ही राष्ट्राची खरी संपत्ती आहे. निरोगी आरोग्य हे स्वच्छतेवर अवलंबून असते.

भारतातील बहुसंख्य लोकांचे वास्तव्य हे खेड्यात आहे. निरक्षरता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, पूर्वापार चालत आलेल्या रूढीपरंपराच्या विळख्यांनी ग्रासलेल्या ग्रामीण समुदायातील लोक दुर्दैवाने स्वच्छतेच्या चांगल्या सवयींबाबत अनभिज्ञ आहेत.

फार पूर्वीपासून स्वच्छतेचे महत्त्व महात्मा गांधी यांनी श्रमप्रतिष्ठेद्वारे व्यक्त केले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी प्रबोधनाद्वारे तसेच संत गाडगेबाबा यांनी कीर्तनाद्वारे तर कधी स्वतः हातात खराटा घेऊन ग्राम स्वच्छतेवर भर दिला. गाडगेबाबांचा आदर्श घेऊन गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान राबविण्यात आले त्याचबरोबर निर्मल ग्राम योजना राबविण्यात आली परंतु यामध्ये फक्त बोटार मोजण्याइतकीच गावे स्वच्छ आणि समृद्ध झाली.

अजूनही बहुसंख्य खेड्यातील व्यक्तींना स्वच्छतेअभावी विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते यावर उपाययोजना म्हणून 'स्वच्छ भारत अभियान' २ ऑक्टोबर २०१४ पासून राबविण्यात येत आहे. 'स्वच्छ भारत अभियान' या मोहिमेअंतर्गत स्वच्छताविषयक विविध उपक्रम राबविले जातात. या उपक्रमांचे अध्ययन करण्याकरीता प्रस्तुत संशोधन समस्या निश्चित करण्यात आली.

संशोधनाची गरज :

ग्रामीण स्तरावरील व्यक्तींमध्ये सामाजिक स्वास्थ्य, पर्यावरण आणि स्वच्छता या विषयाची जागरूकता निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे या सर्व बाबींचा विचार करता संशोधिकेने ग्रामीण विभागात स्वच्छ भारत अभियानाअंतर्गत कोणते उपक्रम राबविले जातात व या उपक्रमांचा गावातील व्यक्तींवर कशाप्रकारे परिणाम होतो याचे अध्ययन करण्याकरीता या संशोधनाची गरज आहे. म्हणून सदर विषयाची निवड करण्यात आली.

संशोधनाचे महत्त्व :

या संशोधनामुळे ग्रामीण भागातील व्यक्तींना स्वच्छतेचे जीवनात असणारे महत्त्व लक्षात येईल.

संशोधन शीर्षक :

घाटंजी तालुक्याअंतर्गत येणाऱ्या ग्रामपंचायतीमध्ये स्वच्छ भारत अभियानाअंतर्गत राबविल्या जाणाऱ्या विविध उपक्रमांचे अध्ययन एक सर्वेक्षण.

कार्यात्मक व्याख्या :

घाटंजी तालुका : ७५ ते १२५ ग्राम मिळून एक तालुका बनतो. यवतमाळ जिल्ह्यातील अनेक तालुक्यांपैकी घाटंजी एक तालुका आहे. तालुक्याची प्रातिनिधिक सभा पंचायत समिती असते. ही पंचायत समिती ग्रामपंचायत तसेच जिल्हा परिषदशी संलग्नीत असते.

ग्रामपंचायत : महाराष्ट्रातील पंचायत राज्याच्या त्रिस्तरीय व्यवस्थेमधील कनिष्ठ स्तरवर म्हणजे ग्रामपातळीवर कार्य करणारी संस्था.

स्वच्छ भारत अभियान : २ ऑक्टोबर २०१४ पासून निर्मल भारत अभियानाचे नामकरण 'स्वच्छ भारत अभियान' असे करण्यात आले.

उपक्रम : स्वच्छता निर्माण करण्याकरीता राबविण्यात येणारी कार्यपध्दती.

अध्ययन : एखाद्या गोष्टीचा ध्यास घेऊन त्याबाबत केलेला अभ्यास.

संशोधनाची उद्दीष्टे :

१. स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत स्वच्छतेविषयी राबविल्या जाणाऱ्या उपक्रमांचा अभ्यास करणे.
२. स्वच्छता विषयक उपक्रमांचा गावातील व्यक्तींवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

गृहितके :

१. प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत स्वच्छता विषयक उपक्रम राबविले जातात.
२. स्वच्छतेविषयक उपक्रम राबविल्यामुळे गावात स्वच्छते विषयी जाणीवजागृती निर्माण होते.

संशोधनासाठी नमुना निवड :

प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासासाठी घाटंजी तालुक्यांतर्गत येणाऱ्या पिंपरी येथील ९० ग्रामीण व्यक्तींची प्रासंगिक (सहेतुक) पध्दतीने निवड करण्यात आली.

व्याप्ती व मर्यादा :

प्रस्तुत संशोधन यवतमाळ जिल्ह्यांतर्गत येणाऱ्या घाटंजी तालुक्यातील पिंपरी गावापुरतेच मर्यादीत होते त्याचप्रमाणे या संशोधनात स्वच्छता अभियानांतर्गत राबविल्या जाणाऱ्या उपक्रमांचा अभ्यास करण्यात आला.

संशोधन पध्दत :

प्रस्तुत संशोधन सद्यः स्थितीशी संबंधित असल्यामुळे वर्णनात्मक सर्वेक्षण संशोधन पध्दतीचा उपयोग केला आहे.

संशोधन साधने :

प्रस्तुत संशोधनासाठी स्वनिर्मात प्रश्नावली या साधनाचा वापर केलेला आहे. या प्रश्नावलीमधून संशोधनास आवश्यक ती माहिती मिळविली आहे.

संख्याशास्त्रीय तंत्रे :

प्रस्तुत संशोधन कार्यामध्ये मिळविलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्याकरीता शेकडेवारी या संख्याशास्त्रीय साधनाची निवड केली आहे.

विश्लेषण पध्दती :

प्राप्त माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण करून टक्केवारीत रूपांतर करण्यात आले सारणी करणाऱ्या आधारे निरीक्षण काढून त्याचे अन्वयार्थ लावण्यात आले व त्यावरून निष्कर्ष काढण्यात आले.

उद्दिष्ट क्र.१ :**सारणी :**

अ. क्र.	पर्याय	प्रतिसादक संख्या	टक्केवारी
	उपक्रम १ गाव हागणदारीमुक्त करणे.		
१.	आपल्या घरी शौचालय आहे का?	८२	९१
२.	आपण शौचालयाचा वापर करता का?	४६	५२
	उपक्रम २ गावात वृक्षारोपण करणे.		
१.	वनसंवर्धनाचे महत्त्व जाणून आपल्या गावात वृक्षारोपण कार्यक्रम आयोजित केल्या जातो का?	८२	९१
२.	आपण वृक्षारोपण कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होता का?	७४	८२
३.	आपण आपल्या परसबागेत विविध फुलझाडे/फळझाडे/औषधीयुक्त वनस्पतींची लागवड करता का?	७१	७९
	उपक्रम ३ सांडपाणी व्यवस्थापन कार्यक्रम राबविणे.		
१.	आपण आपल्या घरातील सांडपाण्याची विल्हेवाट योग्य पध्दतीने केली आहे का?	५६	६२
२.	सांडपाण्याचे व्यवस्थापन योग्य पध्दतीने न झाल्यास आपल्या घराभोवती डबके/नाले साचले आहे का?	४६	५२
३.	गावात सांडपाण्याचे व्यवस्थापन नालींद्वारे केले आहे का?	६८	७६
४.	गावामध्ये सांडपाण्याच्या नाल्याशेजारी पिण्याच्या पाण्याच्या वाहिन्या आहेत का?	८२	९१
	उपक्रम ४ घनकचरा व्यवस्थापन कार्यक्रम राबविणे.		
१.	आपल्या घरातील कचऱ्याचे ओला कचरा आणि कोरडा कचरा याप्रमाणे वर्गीकरण करता का?	६०	६७
२.	कचऱ्याचा उपयोग आपण खत तयार करण्यासाठी करता का?	७४	८२
३.	आपल्या गावात घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन योग्य पध्दतीने केले जाते का?	६४	७१

४.	घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन कसे करावे याबाबत आपणास गावामध्ये मार्गदर्शन केले जाते का?	८२	९१
उपक्रम ५ वनराई बंधारे बांधकाम कार्यक्रम राबविणे			
१.	आपल्या गावात नालीवर बांध बांधण्यात आला आहे का?	८१	८९
२.	बांध असल्यास, बंधाऱ्यावरील माती वाहुन जाऊ नये याकरीता वृक्षारोपण केले जाते का?	६८	७६
३.	बंधाऱ्याच्या खोलीकरणामळे निघणाऱ्या गाळाचा उपयोग शेतीकरीता खत म्हणून करता का?	२६	३२
४.	जलसंचयाकरीता आपल्या गावातील शेतकरी शेततळ्यांचा वापर करतात का?	४६	५२
उपक्रम ६ शुध्द पिण्याचे पाणी पुरविणे			
१.	आपल्या गावात पाणीपुरवठ्याची सोय आहे का?	८२	९१
२.	पाणीपुरवठ्याची सोय असल्यास, नेहमी आपणास शुध्द निर्जंतुकीकरण केलेले पाणी उपलब्ध होते का?	८२	९१
उपक्रम ७ गावात आरोग्य तपासणी करणेबाबत			
१.	आपल्या गावात प्राथमिक आरोग्य केंद्र आहे का?	८१	८९
२.	आरोग्य केंद्रमधुन आपणास मोफत औषधी उपलब्ध करून दिली जातात का?	६६	७२
३.	आरोग्य केंद्रामार्फत लसीकरण मोहीम राबविली जाते का?	८२	९१
४.	गावात विविध साथीचे होणारे रोग, दीर्घ आजार इत्यादी बाबत मार्गदर्शन शिबीरांचे आयोजन केले जाते का?	८१	८९

निरीक्षण :

उपक्रम १ : गाव हागणदारीमुक्त करणे.

१. ९१ टक्केव्यक्तींच्या घरी शौचालय आहे.
२. ५२ टक्के व्यक्ती शौचालयाचा वापर करतात.

उपक्रम २ : गावात वृक्षारोपण करणे.

१. गावात वृक्षारोपण कार्यक्रम आयोजित केला जातो असे ९१ टक्के व्यक्तींचे मत आहे.
२. ८२ टक्के व्यक्ती वृक्षारोपण कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होतात.
३. ७९ टक्के व्यक्तींनी आपल्या परसबागेत विविध फुलझाडे/ फळझाडे/ औषधीयुक्त वनस्पतींची लागवड केली आहे.

उपक्रम ३ : सांडपाणी व्यवस्थापन कार्यक्रम राबविणे.

१. ६२ टक्के व्यक्तींनी आपल्या घरातील सांडपाण्याची विल्हेवाट योग्य पध्दतीने केली आहे.
२. सांडपाण्याचे व्यवस्थापन योग्य पध्दतीने न झाल्यामुळे ५२ टक्के व्यक्तींच्या घराभोवती डबके/ नाले साचले आहे.
३. सांडपाण्याचे व्यवस्थापन नालींद्वारे केले जाते असे ७६ टक्के व्यक्तींचे मत आहे.
४. सांडपाण्याच्या नाल्याशेजारी पिण्याच्या पाण्याच्या वाहिन्या आहेत असे ९१ टक्के व्यक्तींचे मत आहे.

उपक्रम ४ : घनकचरा व्यवस्थापन कार्यक्रम राबविणे.

१. ६७ टक्के व्यक्ती आपल्या घरातील कचऱ्याचे ओला कचरा आणि कोरडा कचरा याप्रकारे वर्गीकरण करतात.
२. ८२ टक्के व्यक्ती कचऱ्याचा उपयोग खत तयार करण्यासाठी करतात.
३. ७१ टक्के व्यक्तींच्या मते गावात घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन योग्य पध्दतीने केले जाते.
४. घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन कसे करावे याबाबत गवामध्ये मार्गदर्शन केले जात नाही असे ९१ टक्के व्यक्तींचे मत आहे.

उपक्रम ५ : वनराई बंधारे बांधकाम कार्यक्रम राबविणे.

१. गावामध्ये नालीवर बांध बांधण्यात आला आहे असे ९१ टक्के व्यक्तींचे मत आहे.
२. बंधान्यावरील माती वाहून जाऊ नये याकरीता वृक्षारोपण केले जाते असे ७६ टक्के व्यक्तींचे मत आहे.
३. बंधान्याच्या खोलीकरणामुळे निघणाऱ्या गाळाचा उपयोग ३२ टक्के व्यक्ती शेतीकरीता खत म्हणून करतात.
४. जलसंचयकरीता ५२ टक्के गावातील शेतकरी शेततळ्यांचा वापर करतात.

उपक्रम ६ : शुध्द पिण्याचे पाणी पुरविणे.

१. ९१ टक्के व्यक्तींच्या मते गावात पाणीपुरवठ्याची सोय आहे.
२. ९१ टक्के व्यक्तींच्या मते त्यांना शुध्द निर्जंतुकीकरण केलेले पाणी उपलब्ध होत नाही..

उपक्रम ७ : गावात आरोग्य तपासणी करणे.

१. गावात प्राथमिक आरोग्य केंद्र उपलब्ध नाही असे ८९ टक्के व्यक्तींचे मत आहे.
२. आरोग्य केंद्रातून मोफत औषधी उपलब्ध करून दिली जातात असे ७२ टक्के व्यक्तींचे मत आहे.
३. आरोग्य केंद्रामार्फत लसीकरण मोहीम राबविली जाते असे ९१ टक्के व्यक्तींचे मत आहे.
४. गावात विविध साथीचे होणारे रोग, दीर्घ आजार इत्यादी बाबत मार्गदर्शन शिबीरांचे आयोजन केले जात नाही असे ८९ टक्के व्यक्तींचे मत आहे.

अन्वयार्थ :

यावरून असे दिसून येते की, स्वच्छ भारत अभियान मोहीमेअंतर्गत स्वच्छताविषयक विविध उपक्रम राबविले जातात.

उद्दिष्ट क्र. २

वरील उद्दिष्टांच्या पूर्तीतून गावातील व्यक्तींमध्ये पुढील परिणाम दिसून आले.

वनसंवर्धनाचे महत्त्व जाणून, गावकऱ्यांचा वृक्षारोपण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग, घनकचऱ्यापासून खतनिर्माती, आरोग्य केंद्रामार्फत मोफत औषधोपचार आणि लसीकरण इत्यादी विविध उपक्रमांमुळे स्वच्छते विषयक जागरूकता गावकऱ्यांमध्ये निर्माण झालेली आहे.

निष्कर्ष :

१. गावातील बहुसंख्य व्यक्तींकडे शौचालय असून त्याचा वापर केला जात नाही.
२. वनसंवर्धन, जलसंधारण व मृदासंधारणाकरीता वनीकरणाच्या माध्यमातून पडीक व उजाड जमिनीवर वृक्षारोपण कार्यक्रम आयोजित केले जातात व गावकरी त्यात सहभागी होत आहे.
३. गावामध्ये सांडपाण्याच्या नाल्याशेजारी पिण्याच्या पाण्याच्या वाहिन्या आहेत काही भागातील वाहिन्या फुटल्यामुळे सांडपाणी पिण्याच्या पाण्यात मिसळल्यामुळे दुषित पाण्याचा पुरवठा होत आहे.
४. घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन कसे करावे याबाबत मार्गदर्शन केले जात नाही. गावकरी पारंपारीक पध्दतीने घनकचऱ्यापासून खत निर्माती करत आहेत.
५. जलसंचयनाकरीता गावातील शेतकरी शेततळ्यांचा वापर करतात परंतु त्याचे प्रमाण नगण्य आहे.
६. गावकऱ्यांना नेहमी शुध्द निर्जंतुकीकरण केलेले पाणी उपलब्ध होत नाही.
७. आरोग्य केंद्रामार्फत मोफत औषधोपचार आणि लसीकरण मोहीम राबवली जाते परंतु आरोग्यासंबंधीत मार्गदर्शन शिबीरांचे आयोजन केले जात नाही.

शिफारशी :

१. शासकीय पातळीवर शासनाने रेडिओ, दूरदर्शन, मोबाईल या साधनांद्वारे प्रबोधन करावे.
२. गावपातळीवरील प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी (तलाठी, ग्रामसेवक, कोतवाल, पोलीस पाटील) यांच्याकडून गावपातळीवर नागरीकांना स्वच्छते बाबत सूचना, मार्गदर्शन शिबीरांचे आयोजन करावे.
३. गावातील गणेश मंडळ, तरूण मित्र मंडळ, महिला बचत गट इत्यादी गावातील सर्व कार्यकर्त्यांनी आठवड्यातून एक दिवस निवडून गावातील कचरा गोळा करून त्याची विल्हेवाट लावावी.
४. सर्व मंडळातील कार्यकर्त्यांनी स्वच्छतेविषयक सांस्कृतिक कार्यक्रम, निबंध स्पर्धा, पथनाट्याद्वारे लोकांमध्ये जागरूकता आणावी.
५. कचऱ्याचा उपयोग खत निर्माती, उद्योगधंद्याच्या पुननिर्मातीसाठी कसा करता येईल यासंबंधी घनकचरा व्यवस्थापन मार्गदर्शन शिबीरांचे आयोजन गावामध्ये करावे.
६. ड्रेनेज लाईन किंवा गटारी तुंबल्यास कर्मचाऱ्याद्वारे लवकरात लवकर साफसफाई करावी.
७. गावामध्ये रोगराई पसरणार नाही आणि संसर्गजन्य रोग होणार नाहीत यादृष्टीने शौचालय बांधणे व शौच्यास फक्त

शौचालयात बसण्यासाठी मार्गदर्शन करावे.

८. आरोग्यविषयक मार्गदर्शन शिबीरांद्वारे तज्ज्ञांची व्याख्याने आयोजित करावीत त्यामुळे स्वच्छतेचे, आरोग्यविषयक महत्त्व गावकऱ्यांच्या लक्षात येईल.

संदर्भ :

1. Sambamurty A.V.S.S.,Subrahmanyam N.S.(2006) Ecology, New Delhi : Narosa Publishing House.
2. Sharma P.D. (2004) Ecology & Environment, Meerut : Rastogi Publications.
3. जाधव तुकाराम (२०१५) भारत विश्लेषण व माहितीचा संगम, पुणे : द युनिक अॅकॅडमी.
4. कोळी जगन्नाथ (२०१५) शिक्षण संक्रमण, पुणे : डिलाईट प्रिंटर्स.

